

ਭਾਰਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਗਿਆਨਕ ਤਰਕ: ਇਕ ਸਰਵੇਖਣ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ

ਡਾ: ਬਲਦੇਵ ਸਿੰਘ ਕੰਦੇਲਾ, ਯੂ ਕੇ

ਜੈਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ (1)

ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤਿੰਨ ਕਾਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ,

- ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਾਲ (550 ਈ ਪੂ – 400 ਈ)
- ਮੱਧਵਰਤੀ ਕਾਲ (400 ਈ – 1200 ਈ)
- ਨਵ-ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਾਲ (900 ਈ – 1900 ਈ)

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਸਾ 550 ਈ ਪੂ ਤੋਂ 400 ਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਕਸ਼ਪਾਦ ਦੇ ਨਿਆਇਸ਼ਾਸਤਰ ਵੇਲੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਖਰਾਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ। ਵਾਤਸਯਾਇਨ (150 ਈ) ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਦੀ ਤਾਂ ਰਹੀ ਪਰ ਟੀਕਾਂ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦੇ ਪੱਧਰ ਤੇ ਹੀ। ਮੌਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕੰਮ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਕੰਮ ਜੈਨਮਤ ਅਤੇ ਬੁੱਧਮਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਨੇ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ, ਜੇਸ਼ ਅਤੇ ਗੂੜ੍ਹ ਸੋਚਣੀ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ ਬਲਕਿ ਨਵੀਂ ਦਿਸ਼ਾ ਵਲ ਵੀ ਵਧਾਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਮਤਾਂ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮਹਾਂਵੀਰ (ਜੈਨ) ਅਤੇ ਸਿਧਾਰਥ (ਗੌਤਮ ਬੁੱਧ) ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ 600 ਈ ਪੂ ਦੇ ਲਗਪਗ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਅਨੁਆਈਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁੱਧ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਰਗੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ। 450 ਈ ਦੇ ਕਰੀਬ ਬੋਧੀ ਤਾਰਕਿਕ ਦਿਨਨਾਗ ਅਤੇ ਜੈਨ ਤਾਰਕਿਕ ਸਿੱਧਾਸੇਨ ਦਿਵਾਕਰ ਵਰਗੇ ਮਹਾਨ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ 'ਧਰਮ' ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਵੀਆਂ ਲੀਰਾਂ ਤੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਇਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਕਾਲ 400 ਈ ਤੋਂ 1200 ਈ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੱਧਕਾਲੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਵਿਚ ਬੋਧੀ ਅਤੇ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅੱਗੇ ਰਹੀ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਸਤੂ ਸੇਲਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ (ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਮੇਯ ਆਦਿ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉੱਥੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਸਿਰਫ ਇਕ ਪਦਾਰਥ, ਪ੍ਰਮਾਣ, ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਇਸ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵਿਵੇਚਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਜੈਨ ਅਤੇ ਬੋਧੀ ਪੱਧਤੀਆਂ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। 'ਅਨੁਮਾਨ' ਜੋ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ ਬੜੇ ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਤੇ ਨਿਪਟਿਆ ਗਿਆ, ਇਹ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਕੇ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਨਾਮ ਥੱਲੇ ਅੱਗੇ ਆਇਆ।

ਮਹਾਂਵੀਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਸ਼ਖਸੀਅਤ (599 – 527 ਈਪੂ)

ਜੈਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮੇ ਸਮੇ ਦੁਨੀਆ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ 'ਜਿਨ' ਜਾਂ 'ਤੀਰਥੰਕਰ' (ਸ਼ਾਸਤਰ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਜਿਨ' ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਹੈ ਵਿਜੇਤਾ ਅਤੇ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਤਰੀ-

ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਿਮਨਕੋਟੀ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉੱਚਤਮ ਸੱਚ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਜੈਨੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ 'ਜਿਨ' ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਚੌਵੀਰ (24) ਤੀਰਥੰਕਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਾਲ ਚੱਕਰ ਦੋ ਹਨ: ਉਤਸਰਪਿਣੀ¹ (ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ) ਅਤੇ ਅਵਸਰਪਿਣੀ (ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ)। ਉਤਸਰਪਿਣੀ ਦੇ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ: ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸ, ਸਾਗਰ, ਮਹਾਸਾਧੂ, ਵਿਮਲਪ੍ਰਭੂ, ਸ਼੍ਰੀਧਰ, ਸੁਦੱਤ, ਅਮਲਪ੍ਰਭੂ, ਉੱਧਰ, ਅੰਗਿਰ, ਸੰਮਤਿ, ਸਿੰਧੁਨਾਥ, ਰੁਸਮਾਂਜਲਿ, ਸ਼ਿਵਗਣ, ਉਤਸਾਹ, ਗਯਾਨੇਸ਼ਰ, ਪਰਮੇਸ਼ਰ, ਵਿਮਲੇਸ਼ਰ, ਯਸ਼ੋਧਰ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਮਤਿ, ਗਯਾਨਮਤਿ, ਸੁੱਧਮਤਿ, ਸ਼੍ਰੀਭਦ੍ਰ, ਮਾਤਿਕ੍ਰਮ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਅਵਸਰਪਿਣੀ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਇਹ 24 ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੋਏ ਹਨ: ਰਿਸ਼ਭਦੇਵ (ਜਾਂ ਆਦਿਨਾਥ), ਅਜਿਤਨਾਥ, ਸੰਭਵਨਾਥ, ਅਭਿਨੰਦਨ-ਨਾਥ, ਸੁਮਤਿਨਾਥ, ਪਦਮਪ੍ਰਭੂ, ਸੁਪਾਰਸ਼੍ਰਨਾਥ, ਚੰਦ੍ਰਪ੍ਰਭੂ, ਪੁਸ਼ਪਦੰਤ, ਸ਼ੀਤਲਨਾਥ, ਸ਼੍ਰੇਯਾਂਸਨਾਥ, ਵਾਸੁਪੁਜਯ ਸ੍ਰਾਮੀ, ਵਿਮਲਨਾਥ, ਅਨੰਤਨਾਥ, ਧਰਮਨਾਥ, ਸ਼ਾਤਿਨਾਥ, ਕੁੰਬੁਨਾਥ, ਅਮਰਨਾਥ, ਮੱਲਿਨਾਥ, ਸੁਨਿਸੁਵ੍ਰਤਨਾਥ, ਨਮਿਨਾਥ, ਨੇਮਿਨਾਥ, ਪਾਰਸ਼੍ਰਨਾਥ ਅਤੇ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸ੍ਰਾਮੀ (ਜਾਂ ਵਰਧਮਾਨ)।

ਮਹਾਂਵੀਰ (ਮਹਾਨ 'ਵੀਰ') ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਛਲੇ, ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਹਨ ਜੋ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਅਤੇ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਸਨ। ਜੈਨੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਮਗਧ ਦੇਸ਼ (ਬਿਹਾਰ) ਵਿਚ ਕਸ਼ੱਤ੍ਰੀਆ-ਕੁੰਡਗ੍ਰਾਮ ਵਿਖੇ 599 ਈਪੂ ਵਿਚ, ਇਕ ਕੱਸ਼ਯਪ ਖੱਤਰੀ ਰਾਜ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਲਗਪਗ 72 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 527 ਈਪੂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਾਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ।

ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੂੰ ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ 28 ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਜਪਾਟ ਛੱਡ ਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਾਰਾਂ (12) ਸਾਲ ਤਪੱਸਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੈਵਲਜ² ਅਵਸਥਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬਗਜ³ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਅਤੇ ਉਹ ਜੈਨੀਆਂ ਦੇ ਤੀਰਥੰਕਰ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਕਤੀਮਾਰਗ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੈਨਮਤ ਮਹਾਂਵੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੂਰਵਜ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਅਥਵਾ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਮਹਾਂਵੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਤੀਹ ਸਾਲ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਪੱਧਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵਿਚ ਅਤੇ ਤਪੱਸਵੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਸੰਸਥਾ ਦੇ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰੇ। ਇਸ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਕੁਲੀਨ ਖੱਤਰੀ ਜਮਾਤ ਦੇ ਇਸਤਰੀ-ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਅਤੇ ਦਿਗੰਬਰ ਫਿਰਕਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਵੀ ਰਲੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਸੰਪਤੀ ਦੇ ਤਿਆਗ ਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਤਭੇਦ ਸਨ।

¹ ਉਤਸਰਪਿਣੀ – ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਕਲਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੂਮਤ ਵਿਚ ਸਤਯੁਗ ਆਦਿਕ ਯੁਗਾਂ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਉਤਸਰਪਿਣੀ ਅਤੇ ਅਵਸਰਪਿਣੀ ਜੈਨੀਆਂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਹੈ। ਉਤਸਰਪਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਅਤੇ ਅਵਸਰਪਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ।

² ਕੈਵਲਜ – ਕੇਵਲ (ਏਕਤਾ) ਦਾ ਭਾਵ, ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਚ ਅਭੇਦਤਾ, ਪਰਮਗਤਿ। (ਮਹਾਨ ਕੇਸ਼)

³ ਸਰਬਗਜ (ਸਰਬਗਿ) – ਸਭ ਕੁਝ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਰਵਗਿਆਤਾ। (ਮਹਾਨ ਕੇਸ਼)

ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਫਿਰਕੇ

ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਅਤੇ ਨਾ ਪਹਿਨਣ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹ ਆਪਸੀ ਵੰਡ ਦਾ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਹ ਵੀ ਸਨ ਜੋ ਸਫੈਦ ਬਸਤਰ (ਸ਼੍ਰੇਤਾਂਬਰ) ਪਹਿਨਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਹ ਸਨ ਜੋ ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪੂਰਨ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦਿਗੰਬਰ ਅਰਥਾਤ ਦਿਸ਼ਾਵਾਂ (ਆਕਾਸ਼) ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਬਸਤਰ ਸਮਝ ਕੇ ਨੰਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।⁴ ਇਹ ਵਿਭਾਜਨ ਈਸਵੀ ਸਦੀ ਸੰਨ 79 ਜਾਂ 82 ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਨਾ ਫਿਰਕਿਆਂ (ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ) ਵਿਚ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ-ਸੰਬੰਧੀ ਮਤਭੇਦ ਇੰਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਬੰਧੀ ਸੀ। ਦਿਗੰਬਰਪੰਥੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਕੇਵਲੀ' ਅਥਵਾ ਪੂਰਨਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬਿਨਾ ਭੋਜਨ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਨਿਰਵਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ ਉਹ ਸਾਧੂ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਸੰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ - ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਸਤਰ ਪਹਿਨਣ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਨਿਰਵਾਣ ਜਾਂ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇੱਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਮਹਾਂਵੀਰ ਤੀਰਥੰਕਰ ਨੂੰ ਵੀ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਗਾਰ ਨੰਗਾ ਅਤੇ ਝੁਕੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਹੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸ਼੍ਰੇਤਾਂਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜੈਨੀ ਨੂੰ ਬੋਲਣ ਵੇਲੇ ਮੂੰਹ ਅੱਗੇ ਵਸਤੂ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਪਾਸੇ *ਰਜੋਹਰ* (ਸੂਤ ਦਾ ਝਾੜੂ) ਹੋਣਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੈਠਣ ਵੇਲੇ ਜ਼ਮੀਨ ਸਾਫ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਜੀਵ ਨਾ ਮਰੇ। ਜੈਨੀ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਠੰਢਾ ਭੋਜਨ ਅਤੇ ਉਬਲਿਆ ਹੋਇਆ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਮਲ ਜਲ ਨਾਲ ਨਹਾਉਣਾ ਵਰਜਿਤ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵ-ਜੰਤੂ ਮਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੈਨੀ ਨੂੰ ਧਨ ਜਮਾਂ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਮਨਾ (ਨਿਸ਼ੇਧ) ਹੈ।

ਜੈਨਮਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਮੂਲ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿਰਫ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਸੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਗਿਆਨ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਈਸਵੀ ਪੂਰਵ (ਈਪੂ) ਦੀ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਦੌਰਾਨ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਤੀਬਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ (ਅਜੋਕਾ ਪਟਨਾ, ਬਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ, ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਈ ਪੂ ਦੇ ਲਗਪਗ ਇਕ ਪਰਿਸ਼ਦ ਆਯੋਜਨ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇਣ ਲਈ, ਪਾਟੀਪੁਤਰ ਦੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਤੋਂ ਲਗਪਗ 800 ਸਾਲ ਬਾਅਦ, ਇਕ ਹੋਰ ਪਰਿਸ਼ਦ, 400 ਈ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀ ਦੇਵਰਧਿ ਦੀ ਦੇਖ ਰੇਖ ਵਿਚ ਵੱਲਭੀ ਵਿਖੇ ਬੁਲਾਈ ਗਈ। ਇਸ ਪਰਿਸ਼ਦ ਵਿਚ 84 ਧਾਰਮਕ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 41 ਸੂਤਰਗ੍ਰੰਥ ਸਨ, ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕੀਰਣਕ⁵ ਅਰਥਾਤ ਵਰਗੀਕਰਣਵਿਹੀਨ (ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ) ਗ੍ਰੰਥ, 12 ਨਿਰਯੁਕਤੀਗ੍ਰੰਥ ਅਥਵਾ ਟਿੱਪਣੀਆਂ, ਇਕ ਮਹਾਭਾਸ਼ਜ⁶ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਿਹਤ ਟੀਕਾ (ਟਿੱਪਣੀ)। 41 ਸੂਤਰਾਂ ਵਿਚ 11

⁴ ਉਪਜੀ ਤਰਕ ਦਿਗੰਬਰ ਹੋਆ" (ਬਿਲਾ ਅ: ਮ: 4)

⁵ ਪ੍ਰਕੀਰਣ - ਖਿੰਡਿਆ ਹੋਇਆ, ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ, ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

⁶ ਭਾਸ਼ਜ, ਭਾਸ਼ਜ - ਉਹ ਟੀਕਾਰੂਪੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੂਤ੍ਰ ਆਦਿ ਵਾਕਾਂ ਦਾ ਖੋਲ੍ਹਕੇ ਅਰਥ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਵਿਸਤਾਰ ਸਹਿਤ ਕੀਤੀ ਵਿਆਖਿਆ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

ਅੰਗ, 12 ਉਪਾਂਗ⁷, 5 ਛੇਦ (ਖੰਡ), 5 ਮੂਲ ਅਤੇ 8 ਵਿਵਿਧ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਵੇਂ ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਦਾ 'ਕਲਪਸੂਤਰ' ਸੰਮਲਿਤ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਅਰਧਮਾਗਧੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਕਿੰਤੂ ਅੱਗੇ ਚਲ ਕੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਜੈਨਧਰਮ ਦੀ ਚਹੇਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਬਣੀ।

ਦਿਗੰਬਰ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਨ 57 ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪਰਬੀਨ (ਨਿਸ਼ਣਾਤ) ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਕਾਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੁੱਲਦੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਪਵਿੱਤਰ ਜਨਸੂਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ (ਲਿੰਪੀਬਧ) ਗਿਆ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਸੂਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿਮਰਤੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਹੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 7 ਤਤਵ, 9 ਪਦਾਰਥ, 6 ਦ੍ਰਵ ਅਤੇ 5 ਅਸਤਿਕਾਯਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।⁸

ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਚੇਲੇ ਇੰਦਰਭੂਤੀ (607 ਈ ਪੂ – 515 ਈ ਪੂ) ਨੇ ਵੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਚੇਲੇ ਨੂੰ ਗੋਤਮ ਜਾਂ ਗੋਤਮ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦਰਭੂਤੀ ਦਾ ਜਨਮ (607 ਈ ਪੂ) ਮਾਗਧ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਗੋਰਬਰ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ 92 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ, ਮਹਾਂਵੀਰ ਦੇ ਨਿਰਵਾਣ ਤੋਂ 12 ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ, 515 ਈ ਪੂ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ।

ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥ

ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਜੈਨਮਤ ਦੇ 45 ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 'ਹੇਤੁ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਸਹੀ ਗਿਆਨ' (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੇਤੁ (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ,

1. ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ (ਪ੍ਰਤੱਖ),
2. ਅਨੁਮਾਨ,
3. ਉਪਮਾਨ, ਅਤੇ
4. ਆਗਮ (ਸ਼ਾਸਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ)।

ਅਨੁਮਾਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੇਤੁ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ,

1. ਇਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੈ: ਜੈਸੇ, ਜਿੱਥੇ ਧੂਆਂ, ਉੱਥੇ ਅੱਗ।
2. ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹੈ: ਜੈਸੇ, ਇੱਥੇ ਸਰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਹੈ।
3. ਇਹ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ: ਜੈਸੇ, ਇੱਥੇ ਸਰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ: ਜੈਸੇ, ਇੱਥੇ ਸਿੰਮਲ ਰੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਰੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਿਤਰਕ (ਕਿਆਸ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ), ਤਰਕ (ਦਲੀਲ ਜਾਂ ਵਾਦਵਿਵਾਦ), ਪੱਖ (ਪਕਸ਼ – ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਥਵਾ ਬਾਤ ਦਾ ਇੱਕ ਪਹਿਲੂ), ਛਲ (ਜਾਂ ਵਾਕ-ਛਲ – ਨਜਾਯਮਤ (ਨਿਆਇਮਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਕਹੇ ਹੋਏ ਵਾਕ ਨੂੰ ਤਰਕ ਅਥਵਾ ਹਾਸੀ ਨਾਲ ਉਲਟੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣਾ) ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

⁷ ਉਪਾਂਗ, ਉਪੰਗ – ਉਪ-ਅੰਗ, ਅੰਗ ਤੁਲ ਅੰਗ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

⁸ ਡਾ ਰਾਧਾਕ੍ਰਿਸ਼ਨਨ, "ਭਾਰਤ ਦਰਸ਼ਨ", ਹਿੰਦੀ ਅਨੁਵਾਦ, ਰਾਜਪਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ, 2004।

ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ-੨ਜਾ ਦਾ ਤਰਕਵਾਕ (375 ਈ)

ਰਿਸ਼ੀ ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ ਅਤੇ ਉਮਾਸਵਾਤਿ, ਜੈਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਤਾਰਕਿਕ ਲਿਖਾਰੀ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ ਦੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ (ਟੀਕਾ) ਕਾਫੀ ਜਾਨੀਆਂ ਮਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਭਿੰਨ ਜੈਨ ਮਰਯਾਦਾ (ਰੀਤ) ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਰਾਜਾ ਵਿਕਰਮਾਦਿਤਿਆ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਲ (375 ਈ) ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਸੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਹ ਨਿਸਚੈ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਟੀਕਾ ਤੇ ਉਪਰੰਤ *ਦਸਵਾਏਕਾਲਿਕਾ-ਸੁਤਰ* ਉੱਪਰ *ਦਸਵਾਏਕਾਲਿਕਾ-ਨਿਰਯੁਕਤੀ* ਨਾਮ ਦੀ ਟੀਕਾ ਲਿਖੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਤਰਕ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸੱਚੇ ਸਾਬਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਐਸਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਸ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਾਲਾ ਤਰਕਵਾਕ (ਦਸਅਵਯਵ ਵਾਕ) ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ।

ਜੈਨੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਵਸਤੂਵਾਦੀ ਅਤੇ ਅਨੇਕ ਹੋਂਦਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੇਕਾਂਤਵਾਦ ਤੋਂ ਸ਼ਾਇਦਵਾਦ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਚਾਰ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਗੁਣ (ਧਰਮ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰੂਪਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਜੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਹੀ ਹੈ, ਨਯ (ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ) ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਿਹੜਾ ਨਿਆਂ ਜਾ ਸਿੱਟਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ “ਨਯ” ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਨਿਆਂ (ਫੈਸਲਾ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਭ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਸੱਚਾ ਜਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉਸਦੇ ਨਯ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਯਦ (ਸ਼ਾਇਦ) ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਭਰਮ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਜਾਂ ਵਿਚਾਰ ਨਿੱਤ ਜਾਂ ਨਿਰਪੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਹਰੇਕ ਵਸਤੂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਪੇਖ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੱਚਾਈ ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਪ੍ਰਸੰਗ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਯਦਵਾਦ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪੂਰਨ ਸਤਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਸ਼ਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਾਪੇਖ (ਪ੍ਰਸੰਗਕ) ਹੈ। ਸਾਰ ਵਿਚ ਸਯਦਵਾਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਸਾਧਾਰਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਨਿਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਕ ਅੰਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਤਯਤਾ ਜਾਂ ਸਚਾਈ ਉਸੀ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਭਦ੍ਰਬਾਹੂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ *ਸੂਤ੍ਰ-ਕ੍ਰਤਾਂਗ-ਨਿਰਯੁਕਤੀ* ਵਿਚ ਸਯਦਵਾਦ (ਸਯਾਤਵਾਦ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦਵਾਦ) ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਰ ਸਪਤਭੰਗੀ-ਨਯ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਆਸਤੀ)।
2. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਨਾਸਤੀ)।
3. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਆਸਤੀ ਨਾਸਤੀ)।
4. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਅਵਕਤਵਯ)।
5. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਤਦ ਵੀ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਆਸਤੀ ਅਵਕਤਵਯ)।

6. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਵੀ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਨਾਸਤੀ ਅਵਕਤਵਯ)।

7. ਸ਼ਾਇਦ, ਇਹ ਹੈ ਅਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਵੀ ਹੈ (ਸਯਾਦ ਨਾਸਤੀ ਅਵਕਤਵਯ)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਯਾਦਵਾਦ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਸੁਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਤੇ ਮੰਨੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀ ਮਿਸਾਲ ਪਰਮਾਣੂ ਭੌਤਿਕਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣੂ ਦੀ ਸਰਲ ਸੰਰਚਨਾ ਵਿਚ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੋਲਾਕਾਰ ਅਕਸ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਣੂ ਅੰਦਰ ਵਿਭਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਕਣ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਣਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੱਡ ਪੁੰਜ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਬਿਜਲੀ ਦੇ ਚਾਰਜ ਦੇ ਵੀ ਧਾਰਣੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਕੇਂਦਰ (ਨਾਭੀ, ਨਾਭਿ) ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਕਣ ਪ੍ਰੋਟਾਨ ਅਤੇ ਨਿਊਟ੍ਰਾਨ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰੋਟਾਨ (ਧਨੀਕਣ) ਦਾ ਬਿਜਲਈ ਚਾਰਜ ਧਨਾਤਮਕ (+Mਕ) ਜਦ ਕਿ ਨਿਊਟ੍ਰਾਨ ਚਾਰਜ ਤੋਂ ਖਾਲੀ (ਨਿਰਲੇਪ) ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਣੂ ਦੀ ਸਮਤਾ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਧਨਾਤਮਕ ਚਾਰਜ ਵਾਲੇ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ, ਅਲਗ ਅਲਗ ਕਕਸ਼ ਪਥਾਂ ਵਿਚ, ਰਿਣਾਤਮਕ (-Mਕ) ਚਾਰਜ ਵਾਲੇ ਸੂਖਮ ਕਣ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਜੀ ਕਣਾਂ ਨੂੰ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ (ਰਿਣੀਕਣ) ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ ਕਣਾਂ (ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਣੂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਣਾਂ ਦੇ ਹੀ) ਦੇ ਅਸਚਰਜਮਈ ਗੁਣ ਹਨ। ਕਈ ਬਾਰ, ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਇਹ ਕਣ ਠੋਸ (ਸਥੂਲ) ਕਣਾਂ ਵਾਂਗ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਬਾਰ, ਵੱਖਰੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵੈ-ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਤਰੰਗਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ 'ਠੋਸ ਕਣ' ਹਨ ਜਾਂ ਤਰੰਗਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੁੱਖੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਪਰਮਾਣੂ ਭੌਤਿਕਵਿਗਿਆਨ ਵਿਚ "ਕਣ-ਤਰੰਗ-ਦਵੈਤ" (ਪਾਰਟੀਕਲ-ਵੇਵ-ਡਿਊਐਲਟੀ) ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੈਨ ਸਯਾਦਵਾਦ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਲੈਕਟ੍ਰਾਨ (ਰਿਣੀਕਣ) ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ:

1. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਕਣ" ਹੈ।
2. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਕਣ" ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।
3. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਤਰੰਗ" ਹੈ।
4. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਤਰੰਗ" ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।
5. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।
6. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਕਣ" ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ "ਤਰੰਗ" ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।
7. ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ "ਕਣ" ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ "ਤਰੰਗ" ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਅਵਰਣਨਯੋਗ ਹੈ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ 'ਤਰੰਗ-ਸਮ' ਅਤੇ 'ਕਣ-ਸਮ' ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਈਨਸਟਾਈਨ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਾਣੋਂ ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਅਤੇ ਕਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਵਰਤਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਵੀਂ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਠਿਨਾਈ ਆਣ ਖੜੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਬਾਰੇ ਦੋ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਕ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅਸਲੀ ਤੱਥ ਦੀ ਪੂਰਨ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਪ੍ਰੰਤੂ ਦੋਵੇਂ ਸਾਥ ਮਿਲ ਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।"

ਉਮਾਸਵਾਤਿ (1-85 ਈ)

ਜੈਨੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਮਾਸਵਾਤਿ 84 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ, ਸੰਨ 85 ਈ ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਚਕ-ਸ਼੍ਰਮਣ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਵੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਇਕ ਪਿੰਡ ਨਿਆਗਰੇਯੀਕਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *ਤਤਵਾਰਥਾਯੀਗਮ-ਸੂਤਰ* ਨਾਮ ਦੀ ਰਚਨਾ ਪਾਟਲੀਪੁਤਰ (ਪਟਨਾ, ਬਿਹਾਰ) ਵਿਖੇ ਰਹਿ ਕੇ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਤ੍ਰ ਕੋਭਿਸ਼ਾਨੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੀਨਪ੍ਰਭਾਸੂਰੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ *ਤੀਰਥਕਲਪ* ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 500 ਪ੍ਰਕਰਣ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬਰ ਫਿਰਕੇ ਵਿਚੋਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਜੈਨ ਦਰਸ਼ਨ ਸੱਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ: (1) ਜੀਵ, (2) ਅਜੀਵ, (3) ਆਸੂਵ (ਕਿਰਿਆ), (4) ਬੰਧਨ, (5) ਸੰਵਰ, ਰੋਕ ਜਾਂ ਫ੍ਰਤ, (6) ਨਿਰਜਰਾ, ਸਭਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਨਾਸ, ਅਤੇ (7) ਮੋਕਸ਼ (ਮੁਕਤੀ)। ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ “ਪ੍ਰਮਾਣ” ਅਤੇ “ਨਯ” ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਉਹ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, (1) ਪਰੋਕਸ਼ (ਪਰੋਖ) – ਅਸਿੱਧਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, (2) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼, ਸਿੱਧਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਬਗੈਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੋਕਸ਼ ਵਿਚ “ਮਤੀ” ਅਤੇ “ਸ਼ਰੁਤ” ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜੋ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਮਤੀਗਿਆਨ ਸਾਧਾਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਂਦੇ ਹਨ: *ਸਿਮਰਤੀ* (ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ), *ਸੰਗਯਾ*,¹⁰ ਅਰਥਾਤ ਨਾਮ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਭਿਗਯਾ¹¹ (ਪਹਿਚਾਨ); *ਤਰਕ* ਜਾਂ ਨਿਰੀਖਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਆਗਮਨ ਅਨੁਮਾਨ; *ਅਭਿਨਿਬੋਧ* ਜਾਂ ਨਿਗਮਨ ਵਿਧੀ ਦੁਆਰਾ ਅਨੁਮਾਨ। *ਮਤੀਗਿਆਨ* ਦੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਵੀ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ: *ਉਪਲਬਧਿ* ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਗਿਆਨ, *ਭਾਵਨਾ* ਜਾਂ ਸਿਮਰਤੀ, ਅਤੇ *ਉਪਯੋਗ* ਜਾਂ ਅਰਥਗ੍ਰਹਿਣ (ਸਮਝ)। *ਮਤੀਗਿਆਨ* ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ “ਦਰਸ਼ਨ” ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਰੁਤ (ਸੂਤਿ) ਗਿਆਨ - ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਆਪਤ ਪ੍ਰਮਾਣ – ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜੋ ਲੱਛਣਾਂ (ਗੁਣਾਂ), ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦਕਿ *ਮਤੀਗਿਆਨ* ਸਾਨੂੰ ਪਰਿਚੈ ਦੁਆਰਾ ਹਾਸਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, *ਸ਼ਰੁਤਗਿਆਨ* ਕੇਵਲ ਵਰਣਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

“ਯੋਗ” ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਲ ਗਿਆਨ ‘ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼’ ਦਾ ਹੀ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ: ਇਸ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਦਸ਼ਾ ਮੰਨੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ; *ਅਵਧਿ*¹² ਗਿਆਨ, *ਮਨਪਰਯਾਯ*¹³ ਗਿਆਨ (ਮਾਨਸਕ-

⁹ ਸ਼ਰੁਤ, ਵਸਤੂਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ (ਵਰਤਮਾਨ, ਭਵਿੱਖ ਅਤੇ ਭੂਤ) ਜੋ ਦਲੀਲ ਅਤੇ ਅਧਿਐਨ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

¹⁰ ਸੰਗਯਾ – ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਜਣਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਾਨ, ਆਖਯਾ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

¹¹ ਪ੍ਰਤਿਭਿਗਯਾ – ਪੂਰਵਗਿਆਨ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਫੇਰ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜੇ, ਸਿਮ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ। (ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼)

¹² ਅਵਧਿ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੋ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਤੱਖਣ (ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਖੇਤਰ) ਤੋਂ ਪਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਅਸਾਧਾਰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਤੀਇੰਦ੍ਰੀਆਈ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ।

¹³ ਮਨਪਰਯਾਯ – ਉਹ ਗਿਆਨ ਜੋ ਦੂਜੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਸਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ) ਅਤੇ ਕੈਵਲਯ¹⁴ ਗਿਆਨ। ਪਰੋਕਸ਼ ਥੱਲੇ ਉਮਾਸਵਾਤਿ ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾਨ, ਆਗਮ, ਅਰਥਾਪਤੀ, ਸੰਭਵ ਅਤੇ ਆਭਾਵ ਨੂੰ ਵੀ ਗਿਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਲਗ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ।

ਇੱਥੇ ਇਹ ਗੁਰੂ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਮਾਸਵਾਤਿ, ਦੂਸਰੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਇਹ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੂਜੇ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ (ਨਿਆਇਸ਼ਾਸਤਰ ਅਤੇ ਬੋਧੀ) ਪ੍ਰਤਿਅਕਸ਼ ਨੂੰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।

ਤਤਵਾਰਥਾਧੀਗਮ-ਸੂਤਰ ਵਿਚ ਨਯ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਯ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਇਕ ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਿਸ਼ਟ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਅੰਨ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਇਕ ਹੀ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਅਲਗ ਅਲਗ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ; ਕੋਈ ਲੱਤ ਛੋਹ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਦੱਸਦਾ ਹੈ; ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਵਾਲਾ ਉਸਨੂੰ ਪੱਖਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਸੁੰਡ ਨੂੰ ਛੋਹਣ ਵਾਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਸੀ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਭਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਸੀ ਮਤਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰੰਤੂ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦਾ ਤਾਤਪਰਜ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾਕਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਦੂਸਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਸੱਚ ਹੋ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਲਗ ਅਲਗ ਪਹਿਲੂ ਸੰਪੂਰਣ ਸਚਾਈ ਦੇ ਕਦੇ ਵੀ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੈਨਮਤ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੋਂਦ ਸਾਡੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਪੇਖ (ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ) ਹੈ। ਯਥਾਰਥਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਮਾਨਯ ਸਰੂਪ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵਿਭਿੰਨ ਆਂਸ਼ਿਕ ਮਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ 'ਨਯ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਯ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: (1) ਨੈਗਮ, (2) ਸੰਗ੍ਰਹਿ, (3) ਵਿਵਹਾਰ, (4) ਰਿਜੁਸੂਤਰ, ਅਤੇ (5) ਸ਼ਬਦ।

ਨੈਗਮ ਨਯ – ਨਿਰ-ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ। ਇਹ ਉਹ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਆਮ (ਸਾਮਾਨਯ) ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਜੈਸੇ, ਬਾਂਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਬਾਂਸ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਗੁਣਾਂ ਵਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਗੁਣ ਬਾਕੀ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਣ ਵਿਚ ਆਮ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ।

ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਯ – ਇਹ ਉਹ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ (ਵਿਧੀ) ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿਰਫ ਸਾਮਾਨਯ (ਆਮ) ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਹੋਂਦ ਸਿਰਫ ਆਮ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰ ਨਯ – ਵਿਵਹਾਰ ਨਯ। ਇਸ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਸਾਮਾਨਯ (ਆਮ) ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪਰੇ ਰੱਖਕੇ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਧੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ (ਨਯ) ਅਨੁਸਾਰ ਆਮ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ

¹⁴ ਕੈਵਲਯ – ਨਿਰਵਿਘਨ, ਪ੍ਰਤਿਬੰਧਰਹਿਤ ਅਤੇ ਨਿਰਪੇਖ (ਪੂਰਣ) ਗਿਆਨ। ਇਹ ਸਭ ਪਦਾਰਥਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹ "ਦੇਸ਼", ਕਾਲ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ੇ ਦੀ ਸੀਮਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਸਰਬੱਗਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਣੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਸਿਰਫ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਐਸੀ ਪਵੱਤਰਆਤਮਾਵਾਂ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਾਰਕ ਬੰਧਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ।

ਵੱਖਰੀ ਕੋਈ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਕ ਬੂਟਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬੂਟਾ ਹੀ ਲਿਆਵੇਗਾ, ਉਹ ਆਮ (ਸਾਮਾਨਜ) ਬੂਟਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ।

ਰਿਜ਼ੂਤਰ ਨਯ – (ਰਿਜ਼ੂ – ਸਿੱਧਾ, ਬਿਨਾ ਵਲ, ਕਪਟਰਹਿਤ)। ਰਿਜ਼ੂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਹੈ ਸਿੱਧਾ ਜਾਂ ਤਤਕਾਲੀ। ਇਸ ਅਧੂਰੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਸਰੂਪ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ (ਭੂਤਕਾਲ) ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਵਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਵਸਤੂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਅਤੀਤ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖਤ (ਅਟੂਟ) ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨਾ ਜਾਂ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਕੰਮ, ਸਿਰਫ ਵਸਤੂ ਦੇ ਵਰਤਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਵਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਲ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ‘ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪਲ ਦੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਜੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਯ ਸਿਰਫ ਵਸਤੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਹੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ, ਸਥਾਪਨਾ (ਰੂਪ) ਜਾਂ ਦ੍ਰਵ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ।

ਸ਼ਬਦ ਨਯ – ਇਹ ਨਯ ਸਹੀ ਨਾਮ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਰਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਦੇ ਗੁਣ, ਸੰਬੰਧ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਨਾਮਕਰਣ (ਨਾਂ ਰੱਖਣਾ) ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ: ਅਰਥਾਤ ਸਾਮਪ੍ਰਤ (ਉਚਿਤ, ਯੋਗ), ਸਮਭਿਰੁਧ (ਸੂਖਮ, ਬਾਰੀਕ), ਅਤੇ ਏਵਮਭੂਤ (ਇਹੋ ਜਿਹਾ)।

- (1) **ਸਾਮਪ੍ਰਤ** – ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਉਹ ਵਰਤੋਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਆਮ (ਸਾਧਾਰਣ) ਅਰਥ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰਾ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਸ਼ਤਰੂ (ਸ਼ਤ੍ਰੂ) ਦਾ ਮੂਲ ਅਰਥ ਹੈ ਨਾਸ਼ਕ (ਨਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਪਰ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ‘ਵੈਰੀ’ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
- (2) **ਸਮਭਿਰੁਧ** – ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸਮਾਨਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸਹੀ ਭੇਦ ਪਛਾਣਨ ਨਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੈ ਜੋ ਨਿਰੁਕਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸਹੀ ਉੱਤਰੇ।
- (3) **ਏਵਮਭੂਤ** – ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਨਾਮ ਦੇਣਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ (ਹਾਲਾਤਾਂ) ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਵੇ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕਿਸੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ “ਬਹਾਦਰ” ਕਹਿਣਾ ਗਲਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਉਸਨੇ ਕੋਈ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਹੋਵੇ।

ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲੇਖਕਾਂ, ਭਦ੍ਰਬਾਹੁ ਅਤੇ ਉਮਾਸਵਾਤਿ, ਨੇ ਮੂਲ ਜੈਨ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ (ਪ੍ਰਮਾਣ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕਈ ਪੱਖਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਮਤਾਂ (ਨਿਆਇ ਅਤੇ ਬੋਧੀ) ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਅਤੇ, ਕਈ ਬਾਰ, ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਅਗਲੀ ਕਿਸਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਜੈਨਮਤ ਦੇ ਪ੍ਰਣਾਲੀਬੱਧ ਤਰਕਸ਼ਾਸਤਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰਾਂਗੇ ਜਿਸ ਦਾ ਰਚਨਾਕਾਲ 450 ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

... ਚਲਦਾ